

УДК 338.432:327

Н. О. Аверчева,

к. е. н., доцент, доцент кафедри соціальних та поведінкових наук,

Херсонський державний аграрно-економічний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4534-639X>

Г. В. Козак,

магістр спеціальності 051 Економіка,

Херсонський державний аграрно-економічний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-6222-9038>

DOI: 10.32702/2306-6792.2024.11.146

НАПРЯМИ ПІДВИЩЕННЯ СТІЙКОСТІ МАЛИХ І СЕРЕДНІХ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ВІЙНИ І ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

N. Avercheva,

PhD in Economics, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Social and Behavioral Sciences, Kherson State Agrarian and Economic University

H. Kozak,

Master's degree in the field of Economics, specialization 051, Kherson State Agrarian and Economic University

WAYS TO ENHANCE THE RESILIENCE OF SMALL AND MEDIUM-SIZED AGRICULTURAL ENTERPRISES IN CONDITIONS OF WAR AND POST-WAR RECONSTRUCTION

У статті обґрунтовано теоретичні та практичні аспекти забезпечення стійкості малого і середнього аграрного бізнесу. Висвітлено науково-теоретичні і практичні складові сталого та ефективного розвитку підприємств аграрного сектору економіки у період післявоєнної відбудови економіки країни. Визначено вплив сучасних умов війни на результати операційної діяльності підприємств, необхідність врегулювання економічних відносин суб'єктів під впливом негативних процесів розбалансування ринку, обмеження експорту. Обґрунтовано проблеми і перспективи післявоєнного розвитку аграрного сектору в цілому. Проведена економічна оцінка результатів операційної діяльності малих і середніх підприємств, досліджено динаміку рентабельності виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах, проаналізовано показники фінансової стійкості діяльності малих і середніх підприємств в сучасних умовах. Визначені основні напрями забезпечення стійкості виробників сільськогосподарської продукції в умовах війни і післявоєнної відбудови економіки.

The article highlights the scientific-theoretical and practical components of sustainable and efficient development of enterprises in the agricultural sector during the post-war economic reconstruction period. It identifies the impact of modern wartime conditions on the operational results of enterprises, the necessity of regulating economic relations among subjects influenced by negative processes such as market imbalances and export restrictions. An economic evaluation of the operational performance of small and medium-sized enterprises has been conducted, examining the dynamics of production profitability in agricultural enterprises. Indicators of financial stability of small and medium-sized enterprises in modern conditions have been analyzed. It has been established that the level of financial stability of small and medium-sized agricultural enterprises is low, with many of them being financially dependent on external sources of funding or lacking access to such resources altogether. Therefore, the question of their recovery in the post-war period is complex, and the bankruptcy of such entities is a negative but objective process. In order to ensure the

economic stability of small and medium-sized enterprises in the agricultural sector, it is proposed to improve and establish new management processes that take into account the impact of internal and external factors on the final results and profitability of activities. It is suggested to implement a system of management influence on the effectiveness of measures taken based on a balanced scorecard system. To achieve this, it is necessary to develop programs for the development and ensuring sustainable financial-economic condition of enterprises. The scientific novelty lies in the comprehensive study of the level of economic efficiency and resilience of small and medium-sized enterprises in modern wartime conditions and in identifying ways to address post-war development issues. The practical significance of the research lies in the fact that the research results can be used by agricultural business entities to address issues of effective development and resilience during the post-war period of economic recovery.

Ключові слова: малі і середні аграрні підприємства, стійкість, ефективність, розвиток, рентабельність.

Key words: small and medium-sized agricultural enterprises, resilience, efficiency, development, profitability.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

У передвоєнні роки в аграрному секторі намітилась стала тенденція погіршення економічних результатів діяльності суб'єктів підприємництва. Проте, за більш як два роки війни, відбулися такі руйнування виробничої, ринкової і соціальної інфраструктури аграрного сектору, що питання післявоєнного відновлення турбують і вимагають негайного рішення не тільки на рівні підприємств, а й у науковій спільноті та органах місцевої і державної влади. В країні значна частина територій і на сьогодні залишається окупованою, у прифронтовій зоні неможливо відновити діяльність через постійні воєнні дії, на деокупованих територіях використання земель обмежене через замінування і порушення орного шару ґрунтів. Це далеко не повний перелік проблем, які необхідно вирішити. Тому, після війни сільськогосподарським товаровиробникам доведеться не тільки підвищувати прибутковість діяльності, а й відновлювати матеріально-технічну базу, логістичні зв'язки, освоювати нові ринки збуту.

Прибутковість аграрних підприємств перебуває постійно у колі наукових досліджень провідних вчених, їх результати мають наукову та практичну значимість. Проте, у науковій літературі мало уваги приділяють методологічним положенням щодо комплексного забезпечення стійкості і прибутковості діяльності

суб'єктів малого і середнього аграрного бізнесу, які відіграють ключову роль у розвитку сільських територій, забезпеченні доходів місцевих і державних бюджетів, зайнятості сільського населення. Цим обумовлена актуальність теми дослідження.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Іванченко В. О. у процесі вивчення питань функціонування підприємництва в сільському господарстві визначив, що на сьогодні в цьому секторі економіки України створено потужні підприємницькі формування різних форм власності. Виробництво сільськогосподарської продукції такими підприємницькими структурами забезпечує різноплановість розвитку економіки країни з урахуванням можливостей розвитку державної, колективної та приватної власності. Разом із тим, перед підприємництвом у сільському господарстві виникло ряд проблем, що спричиняють зменшення постачання сировини, засобів захисту рослин, запасних частин та інших засобів виробництва, скорочення оборотних активів та збільшення кількості людського капіталу. Така ситуація спонукає до переорієнтації сільськогосподарського виробництва. Однією з перспективних моделей подальшого розвитку підприємництва в сільському господарстві може бути створення нових невеликих господарюючих суб'єктів та переорієнтація функціонуючих на виробництво екологічно чистої продукції з реалізацією останньої на внутрішньому ринку [1, с. 56—65].

Яворська Т. І. з точки зору рівня ризику характеризує малі і середні підприємства як менш вразливі, порівняно з великими, оскільки середні підприємства основують свою діяльність на сільськогосподарських угіддях, а малі виробляють незначні обсяги продукції, реалізують на місцевих ринках. До підприємств середнього ступеня ризикованості автор відносить "...сільськогосподарські підприємства, оскільки їх діяльність залежить від природних умов, основним засобом виробництва є земля, від ефективності використання якої залежить результативність діяльності; найменш ризикові — це малі підприємства, агрофірми, фермерські господарства, оскільки вони невеликі за розміром, випускають незначні обсяги продукції, мають місцеві ринки збуту [2, с. 46—47].

Сава А., Завитій О. вважають однією з перспективних моделей подальшого розвитку підприємництва в сільському господарстві створення нових невеликих господарюючих суб'єктів та переорієнтація уже функціонуючих на виробництво екологічно чистої продукції з реалізацією останньої на внутрішньому ринку [3, с. 93—97].

У попередніх публікаціях автора неодноразово піднімалися питання підвищення ролі малих аграрних формувань у стабілізації ринку і досягненні ефективності всієї системи ведення господарської діяльності, раціонального і науково обгрунтованого землекористування у фермерських господарствах. Визначені основні проблеми формування конкурентоспроможного сектора фермерства в Україні, зумовлені "...недосконалою структурою виробництва, низьким рівнем спеціалізації і технічного забезпечення виробництва, нерозвиненою виробничою, переробною і збутовою інфраструктурою фермерських господарств [4, с. 15—22].

В галузевому аспекті досліджувались питання підвищення частки фермерських і господарств населення у виробництві продукції, формування нових інтеграційних об'єднань, які забезпечують стабільний розвиток галузі в регіональній системі, територіальних громадах. "...Криза під час ковіду та воєнного стану в країні підтвердила необхідність розвитку підприємництва в різних галузях, і, в першу чергу, в тих які забезпечують потреби населення у продовольчих ресурсах. Малий бізнес проявив себе з сильної сторони, швидко реагував на виклики, працював навіть у надзвичайно складних умовах війни" [5, с. 16—25].

Ільїн В.Ю. вважає, що малим і середнім підприємствам необхідно повною мірою усвідомлювати слабкі та сильні сторони аграрного

сектору економіки з метою забезпечення їх конкурентоспроможності на внутрішньому і світовому ринку [6].

В якості недоліків Мірошник Р.О., Прокоп'єва У.О. виділяють внутрішні проблеми-перешкоди розвитку малого і середнього агробізнесу, зокрема обмежений доступ малих форм господарств до ресурсів, в першу чергу фінансових, які необхідні їм для придбання у приватну власність земельних угідь у світлі нового земельного законодавства, придбання нової техніки і впровадження інноваційних технологічних рішень. Через обмеженість сільськогосподарських угідь малі підприємства не розширюють спеціалізацію, мають проблеми із впровадженням науково обгрунтованих сівозмін, розширення обслуговуючих і допоміжних підрозділів [7, с. 63—71].

Детальний розгляд можливостей забезпечення стійкості малого і середнього агробізнесу в сучасних умовах доповнить попередні наукові напрацювання з цього питання.

ФОРМУВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

Стаття має на меті теоретичне і практичне обгрунтування механізму формування стійкості і прибутковості малих і середніх аграрних підприємств в умовах війни і післявоєнної відбудови. При дослідженні визначені особливості комплексної економічної оцінки стійкості і ефективності сектору малих і середніх підприємств; висвітлено проблеми сучасного етапу розвитку аграрного сектору економіки; проаналізовано динаміку прибутковості і фінансової стійкості малих і середніх суб'єктів господарювання; визначено ринкові чинники забезпечення стійкості виробників сільськогосподарської продукції в умовах війни і післявоєнної відбудови економіки.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

При оцінці економічної ефективності і стійкості малого і середнього бізнесу у сільськогосподарському виробництві необхідно комплексно підходити до системи показників, які повинні об'єктивно відображати їх рівень і взаємозв'язок. Зрозуміло, що більш високі показники ефективності і результативності господарської діяльності забезпечують стійкість і запас фінансової міцності підприємств. Чим вищий прибуток забезпечують суб'єкти аграрного бізнесу, тим менш вразливими вони є до негативного впливу конкуренції, цін, інфляції і кризових процесів в цілому. Навіть при форсмажорних обставинах, як війни, пандемії,

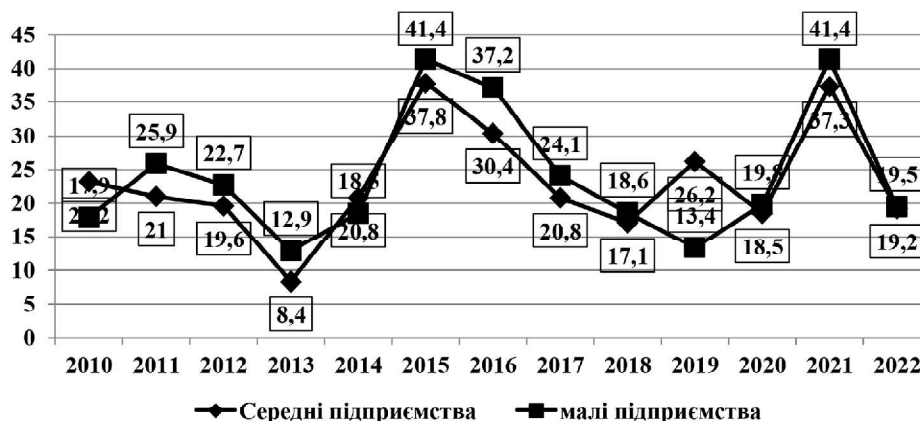

Рис. 1. Рівень рентабельності операційної діяльності підприємств сільського, лісового та рибного господарства, %

стихійні лиха, катастрофи, виживають і забезпечують ефективний розвиток ті підприємці, які здатні адаптуватися до обставин і ефективно використати ресурсний потенціал, швидко реагувати на зміни зовнішнього середовища.

Середній і малий бізнес консолідує в собі більшу частину обсягів виробництва і трудово-ресурсного потенціалу. У середніх підприємствах у 2021 р. працювало 263,2 тис. осіб, або 50,6 % від загального числа зайнятих у сфері сільського, лісового і рибного господарства. Їх чисельність зменшилася від 515,6 у 2010 р. до 263,2 тис. працівників, або на 49,0 %. У 2022 р. кількість працівників у середньому бізнесі також зменшилася ще на 31,3 тис. осіб (11,9 %). У малих підприємствах за період першого року війни число зайнятих скоротилося на 14,8 % — від 213,7 до 182,2 тис. осіб. У довоєнний період їх чисельність коливалася в межах 200 тис. працівників, зростала у період мирного розвитку економіки (період 2010—2014 рр. і 2018—2021 рр.).

Отже, за чисельністю зайнятих працівників середні і малі підприємства перебувають майже у рівноважному становищі, їх співвідношення у 2021 р. становить 50,6 та 41,1 %, а у 2022 р. —

51,7 та 40,6 %. У великих підприємствах працювало у 2021 р. 8,3 % від загальної чисельності. Загальною тенденцією в аграрній сфері щодо чисельності зайнятих працівників є скорочення їх чисельності під впливом об'єктивних процесів підвищення рівня механізації виробничих процесів і кризових чинників політичного і соціально-економічного характеру.

Рентабельність операційної та всієї діяльності підприємств сільського, лісового та рибного господарства коливається у довоєнний період від 11,3 % у 2003 р. до 41,7 % у 2015 р. У 2021 р. у середньому рентабельність операційної діяльності становила 40,3 %, а всієї діяльності 36,4 %. При цьому у великих підприємствах рівень рентабельності був 46,3 %, що вище середнього показника, у середніх — 37,3 %, у малих підприємствах — 41,4 %. За перший рік війни відбулося значне зниження рівня рентабельності — на кожен гривну витрат великі підприємства отримали 22,8, середні — 19,2, малі — 19,5 коп. прибутку, що відображає діаграма (рис. 1).

Аналіз діаграми свідчить про циклічний характер зміни показників рентабельності. Періо-

Таблиця 1. Структура балансу підприємств сільського, лісового та рибного господарства у 2022 р., млн грн

АКТИВ		Структура, %	ПАСИВ		Структура, %
Необоротні активи	465 548,9	32,3	Власний капітал	810270,4	56,2
Оборотні активи	975 338,5	67,7	Довгострокові зобов'язання і забезпечення	99633,3	6,9
			Поточні зобов'язання	531217,8	36,9
Необоротні активи, утримувані для продажу і групи вибуття	291,7	0,0	Зобов'язання, пов'язані з необоротними активами, утримуваними для продажу, та групами вибуття	57,6	0,0
БАЛАНС	1441179,1	100,0	БАЛАНС	1441179,1	100,0

Джерело: розраховано авторами на основі [8].

Таблиця 2. Аналіз фінансової стійкості середніх підприємств сільського, лісового і рибного господарства

Показники	Роки			2022 р. у % до 2020 р. За коефіцієнтами (+/-)
	2020	2021	2022	
1. Власний капітал	271264,7	337014,9	348774,9	128,6
2. Разом власних і прівірняних до них джерел	271264,7	337014,9	348774,9	128,6
3. Валюта балансу	474249,8	561983,6	599665,8	126,4
4. Коефіцієнт фінансової незалежності (автономії, концентрації власного капіталу)	0,572	0,598	0,582	+0,010
5. Довгострокові зобов'язання (підсумок II розділу пасиву)	36827,5	42386,2	45114,6	122,5
6. Поточні зобов'язання	166157,7	182582,6	205774,2	123,8
7. Разом залучених джерел	202985,2	225968,8	250888,8	123,6
8. Коефіцієнт фінансової залежності (концентрації залученого капіталу)	0,428	0,402	0,418	-0,010
9. Коефіцієнт співвідношення залучених і власних коштів	0,748	0,670	0,719	-0,029
10. Оборотні активи	303968,9	365226,2	405345,6	133,3
11. Поточні зобов'язання	166157,7	182582,6	205774,2	123,8
12. Власні і прівірняні до них оборотні кошти	137811,2	182643,6	199571,4	144,8
13. Запаси і витрати	121591,8	159315,4	176684,4	145,3
14. Коефіцієнт забезпечення запасів і витрат власними коштами	1,133	1,146	1,130	-0,003
15. Коефіцієнт маневреності власного капіталу	0,508	0,542	0,572	+0,064

Джерело: розраховано авторами на основі [9].

ди підвищення рентабельності характеризувалися більш сприятливою макроекономічною ситуацією (2014—2016 рр., 2019—2021 рр.). У періоди спаду рентабельності (2011—2013 рр., 2016—2019 рр.) на ринку складалася ситуація, при якій ціна зменшувалася, а собівартість продукції зростала. Це прямий вплив диспаритету цін на продукцію сільського господарства.

Дослідження структури і показників балансу підприємств сільського, лісового та рибного господарства у 2022 р. свідчить, що частка необоротних активів становить 32,3 %, їх вартість — 465 548,9 млн грн. Оборотні активи

займали 67,7 % сукупних активів і за вартістю 975 338,5 млн грн (табл. 1).

Серед джерел фінансування підприємств власні ресурси займають 56,2 %, що свідчить про досить нестійкий фінансовий стан в цілому. Вартість залучених і позикових коштів становить 99 633,3 млн грн довгострокових пасивів (6,9%) і 531 217,8 (36,9%) млн грн поточних боргів і зобов'язань. Отже, структура балансу підприємств аграрної сфери економіки свідчить про перевагу в структурі активів оборотних, а у структурі пасивів — власного капіталу. Проте співвідношення власних і позикових джерел фінансування господарської

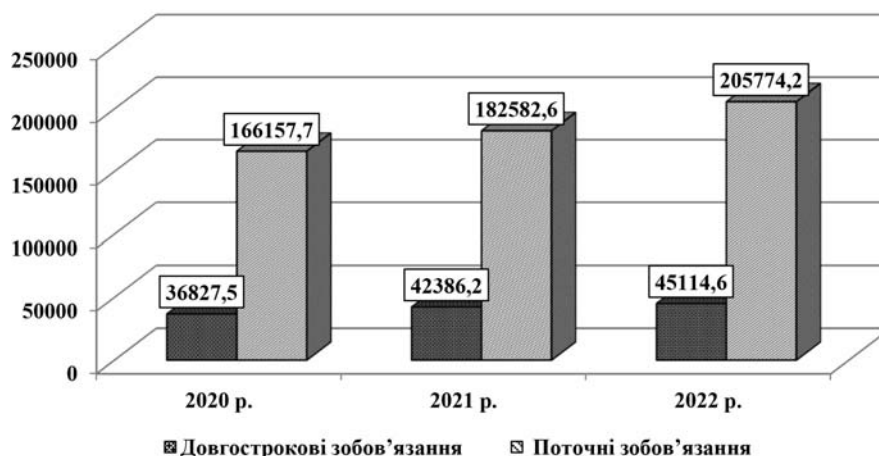

Рис. 2. Довгострокові і поточні зобов'язання середніх підприємств сільського, лісового і рибного господарства, млн грн

Джерело: побудовано авторами на основі [8].

Таблиця 3. Аналіз фінансової стійкості малих підприємств сільського, лісового і рибного господарства

Показники	Роки			2022 р. у % до 2020 р. За коефіцієнтами (+/-)
	2020	2021	2022	
1. Власний капітал	241429,1	312153,3	315980,7	130,9
2. Разом власних і притриманих до них джерел	241429,1	312153,3	315980,7	130,9
3. Валюта балансу	471022,1	533433,4	580109,4	123,2
4. Коефіцієнт фінансової незалежності (автономії, концентрації власного капіталу)	0,513	0,585	0,545	+0,032
5. Довгострокові зобов'язання	22619,2	19709,6	23521,9	104,0
6. Поточні зобов'язання	206897,0	201513,4	240551,2	116,3
7. Разом залучених джерел	229516,2	221223,0	264073,1	
8. Коефіцієнт фінансової залежності (концентрації залученого капіталу)	0,487	0,415	0,455	-0,032
9. Коефіцієнт співвідношення залучених і власних коштів	0,951	0,709	0,836	-0,115
10. Оборотні активи	319713,9	368875,5	411740,8	128,8
11. Поточні зобов'язання	206897,0	201513,4	240551,2	116,3
12. Власні і притримані до них оборотні кошти	112816,9	167362,1	171189,6	151,7
13. Запаси і витрати	136000,5	165958,0	192167,4	141,3
14. Коефіцієнт забезпечення запасів і витрат власними коштами	0,830	1,008	0,891	+0,061
15. Коефіцієнт маневреності власного капіталу	0,467	0,536	0,542	+0,075

Джерело: розраховано авторами на основі [9].

діяльності знаходить на межі фінансової стійкості.

Аналіз фінансової стійкості підприємств сільського, лісового та рибного господарства проведено на основі даних про "Необоротні та оборотні активи, власний капітал та зобов'язання підприємств за видами економічної діяльності з розподілом на великі, середні, малі" за 2015—2022 рр. на основі методу коефіцієнтів [8].

В категорії середніх підприємств рівень фінансової стійкості є задовільним, відповідає основним правилам фінансового менеджменту:

— коефіцієнт автономії за 2020—2022 р. зростає на 0,01, його рівень 0,582 у 2022 р. свідчить, що операційна діяльність фінансується на 58,2% за рахунок власних і притриманих до них коштів;

— відповідно коефіцієнт фінансової залежності зменшується від 0,428 до 0,418, що є свідченням підвищення фінансової стійкості на 10% у 2022 р. порівняно з 2020 р. (табл. 2).

Коефіцієнт забезпечення запасів і витрат власними коштами перевищує 1 і становить за роками дослідження 1,133; 1,146, і 1,130. Тобто у середніх підприємств в країні вистачає власних коштів для фінансування запасів і витрат поточної операційної діяльності, що свідчить про фінансову стійкість і незалежність від зовнішніх джерел фінансування.

Коефіцієнт маневреності власного капіталу показує, яка частина власного капіталу є робочим капіталом, тобто може бути спрямо-

вана на фінансування операційного циклу. У 2022 р. даний коефіцієнт зростає і становить 0,572, що значно перевищує рекомендований мінімальний рівень 0,1.

В цілому аналіз коефіцієнтів свідчить про достатній рівень стійкості середніх підприємств, проте багато з них перебувають на межі залежності від зовнішніх джерел фінансування.

Співвідношення довгострокових і поточних зобов'язань підприємств сільського, лісового і рибного господарства свідчить, що останні значно перевищують суму довгострокових — у 2020 р. у 4,5 рази, у 2021 р. — у 4,3 рази, у 2021 р. — у 4,6 рази (рис. 2).

Оскільки довгострокові зобов'язання підприємства отримують в основному від банківської системи, це свідчить, що банки довіряють тільки надійним партнерам, які мають кредитну історію і добросесні відносини із банківською системою. В більшості аграрні підприємства користуються короткостроковими кредитами, тобто фінансують свою поточну операційну діяльність. До поточних зобов'язань, крім короткострокових кредитів банків, відносять кредиторську заборгованість за товари, роботи, послуги, перед своїми працівниками з оплати праці, перед державою з приводу сплати податків.

Категорія малих виробників традиційно є більш стійкою, оскільки розраховує на власні ресурси і не залучає значних позикових коштів. Банківська система також не довіряє кредитні

Таблиця 4. Напрями забезпечення стійкості сільськогосподарських підприємств

Види стійкості	Зміст	Управлінські процеси на підприємствах
Зовнішня	Здатність адаптуватися до впливу природних, економічних, політичних, соціальних, демографічних і виробничо-технологічних факторів зовнішнього середовища.	Забезпечення зовнішньої економічної стійкості підприємств аграрного сектору за рахунок: - отримання кредитних та інвестиційних ресурсів за нижчою вартістю за рахунок державних і міжнародних програм; - адаптації до нових умов ринку, системи цін, конкурентного середовища, пошук нових бізнес-партнерів; - активної маркетингової політики, освоєння нових ринкових сегментів, створення продуктів із вищою доданою вартістю.
Економічна	Здатність забезпечити ефективне використання матеріально-технічних, трудових, фінансових ресурсів, прийняти найбільш оптимальні управлінські рішення.	Підвищення ефективності використання всіх видів ресурсів, інтенсифікація виробничих процесів: - фондівдачі основних засобів на основі їх оновлення і відповідності вимогам сучасних технологій; - продуктивності праці за рахунок ефективного і раціонального використання трудових ресурсів; - матеріаловіддачі за рахунок впровадження ресурсозберігаючих технологій; - інноваційного техніко-технологічного і організаційного розвитку.
Фінансова	Здатність забезпечувати розвиток підприємства і фінансово-економічний стан, при якому ефективно використовуються фінансові ресурси.	Забезпечення фінансової стійкості за рахунок: - оптимізації структури капіталу; - залучення інвестиційних і кредитних ресурсів із нижчою вартістю; - підвищення рентабельності окремих видів продукції і підприємства в цілому; - високий рівень ділової активності підприємства за рахунок прискорення оборотності активів, швидкої адаптації до зміни умов ринку.
Соціальна	Здатність забезпечити безпечні умови праці, формувати соціальні пріоритети.	- забезпечення охорони праці; - гарантії соціального захисту працівників; - ефективна система мотивації і оплати праці, підвищення доходів працівників; - формування в колективі сприятливого клімату, умов для відпочинку і спілкування; - участь працівників в управлінні і розподілі доходів, демократизація системи управління.
Екологічна	Здатність виробити безпечну і корисну для споживання продукцію (екологічно чисту, органічну, без шкідливих компонентів)	- впровадження енерго- і ресурсозберігаючих, природоохоронних технологій; - розвиток біотехнологій і зниження рівня енергетичної залежності країни; - скорочення негативного впливу на зовнішнє середовище через оптимальне використання хімічних засобів удобрення і захисту рослин.

Джерело: розширено і систематизовано авторами за [10].

ресурси без застави майна, яке застаріле і у більшості господарств зношене.

Аналіз фінансової стійкості малих підприємств сільського, лісового і рибного господарства свідчить, що їх фінансовий стан у 2020—2022 р. навіть покращився, при цьому зростала вартість власного капіталу на 30,9 % та валюти балансу — на 23,2 % (табл. 3).

При цьому слід враховувати, що показники не відображають діяльність всіх підприємств, оскільки дані наведено без урахування за 2014—2021 рр. тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях; дані за 2022 р. наведено без урахування тимчасово окупованих російською федерацією територій.

Тому у таблиці відображена інформація за 2021—2022 рр., яка сформована на основі фактично поданих підприємствами звітів. Тобто, відсутня інформація про підприємства, які залишились на окупованій території і у зоні бойових дій на деокупованих територіях. Їх фінансова стійкість під загрозою агресора, оскільки безконтрольно вивозиться готова продукція, уже третій рік такі підприємства не можуть працювати в нормальних умовах, виробляти продукцію і здійснювати її збут.

Тому, на нашу думку, рекомендації щодо підвищення рівня рентабельності і фінансової стійкості слід окремо розробити для підприємств, які працювали на територіях, які не постраждали від воєнних дій, і для тих, хто працював і умовах війни і окупації. Їх фінансовий

стан значно погіршився і господарська самостійність знаходиться під загрозою банкрутства. Тому актуальними для них будуть заходи антикризового регулювання, реструктуризації і санації в період кризи, залучення коштів державної і міжнародної підтримки.

Для забезпечення економічної стійкості сільськогосподарських підприємств необхідні гнучкість та швидкість реакції на зміни кон'юнктури ринку, підвищення конкурентоспроможності виробництва та продукції, висока інвестиційна активність, ліквідність та фінансова стабільність. Тільки це дозволить створити динамічно рівноважну цілісну систему, яка б самостійно визначала свій напрям розвитку [10].

В сучасних надскладних умовах розвитку аграрного виробництва в Україні результати діяльності підприємств галузі об'єктивно вимагають не тільки врівноваження ринкового середовища, а й удосконалення стратегічного управління прибутковістю і рентабельністю аграрних формувань, чіткого формування цілей та дій, які б забезпечували оптимальний рівень прибутковості й ефективності їх функціонування у майбутньому. На основі застосування результатів економічної діагностики основних параметрів діяльності сільськогосподарських підприємств, необхідно розробити і впровадити у господарську діяльність систему заходів для досягнення стабільно високих показників аграрного сектору в цілому і окремих підприємств.

З метою забезпечення економічної стійкості малих і середніх підприємств аграрного сектору економіки пропонуємо удосконалити і формувати нові управлінські процеси, які враховують вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на кінцеві результати і прибутковість діяльності. За напрямками управлінського впливу необхідно оцінити ефективність проведених заходів на основі збалансованої системи показників. Для цього на підприємствах необхідно розробити програми розвитку і забезпечення стійкого фінансово-економічного стану (табл. 4).

Тому малі і середні виробники у майбутньому розвитку сільського господарства будуть відігравати провідну роль. Вбачаємо, що основними шляхами розв'язання проблем на ринку сільськогосподарських культур є: асекурація українських аграріїв посівним матеріалом, паливом, генераторами та сільськогосподарською технікою; стабілізація військово-політичної ситуації в країні; формування безпечних умов праці (розмінування посівних площ), мак-

симальні посіви сільськогосподарських культур в безпечних регіонах країни; використання інноваційних технологій при виробництві та зберіганні сільськогосподарських культур [11].

Для забезпечення стійкості аграрних підприємств в умовах складної ситуації в країні необхідно вдосконалити систему управління, зокрема витратами і доходами. Важливо, щоб всі рівні організаційної структури спрямовували свої зусилля на досягнення високих кінцевих результатів, таких як прибуток, рівень рентабельності та ефективність функціонування всього господарського комплексу. Основою для досягнення стратегічних цілей щодо стійкого розвитку повинні бути принципи вдосконалення внутрішніх процесів з активним використанням інформаційних потоків щодо змін у зовнішньому середовищі. Аграрні підприємства повинні забезпечити конкурентні переваги на основі інноваційних технологічних рішень і оптимального використання всіх видів ресурсів. Це є важливою умовою для їх конкурентоспроможності на зовнішньому і внутрішньому ринках.

Підприємства, які мали накопичені фінансові ресурси до війни, мають певний запас фінансової міцності, можуть їх використати у післявоєнний період для відновлення роботи. Проте, як свідчать попередні дослідження, в цілому рівень фінансової стійкості малих і середніх сільськогосподарських підприємств невисокий, багато з них перебувають у фінансовій залежності від зовнішніх джерел фінансування або взагалі не мають доступу до таких ресурсів. Тому питання їх відновлення у післявоєнний період є складним, банкрутство таких суб'єктів є негативним але об'єктивним процесом.

З метою забезпечення стабільного розвитку аграрних підприємств основними пріоритетами має стати реалізація внутрішніх чинників забезпечення ефективності виробництва, а саме:

— розробка оптимальної програми виробництва основних видів продукції відповідно до вимог ринку і потреб споживачів з урахуванням внутрішніх можливостей використання наявного ресурсного потенціалу, що дозволить оптимізувати отримання прибутків на одиницю залучених у виробництво земель та інших ресурсів, необхідних для забезпечення розширеного відтворення сільськогосподарського виробництва;

— розробка власної стратегії розвитку з урахуванням досвіду конкретного підприємства та особливостей його діяльності, реаліза-

ція якої забезпечить формування стійкої конкурентної позиції на ринку [12].

Досягнення економічної стійкості сільськогосподарськими підприємствами можливе лише за умови використання елементів сучасного менеджменту, ефективного маркетингу, досконалого контролінгу, своєчасної реакції на зміни зовнішнього середовища та формування конкурентних стратегій розвитку. Отже, зниження рівня негативного впливу чинників на розвиток ринку сільськогосподарської продукції в Україні, економічний і фінансовий стан підприємств імовірно завдяки активній державній підтримці аграрного сектору, впливу міжнародних партнерів на ситуацію, що склалася навколо українського аграрного сектору.

У післявоєнний період не можна гарантувати для аграрних підприємств стабільного зовнішньоекономічного середовища, яке формується системою державного управління в масштабах країни. Держава буде проводити досить жорстку політику щодо забезпечення стабільності грошової системи, боротьби з інфляцією, вирішення питань дефіциту бюджету, державного боргу. Підприємства в таких умовах повинні розраховувати, в основному, на власні зусилля, максимально ефективно використовувати ресурсний потенціал. Проте, необхідно досягти консенсусу у складних питаннях взаємовідносин держави і підприємств щодо податкового навантаження і вартості кредитних ресурсів. Особливо вразливими в цей період є категорія підприємств на деокупованих територіях, вони потребують особливої підтримки держави для забезпечення діяльності, прямих державних дотацій на відновлення втраченої і зруйнованої матеріально-технічної бази, розмінування сільськогосподарських угідь.

Важливо, щоб держава гарантувала стабільне законодавство і нормативно-правове середовище, організаційно-правову стійкість для сільськогосподарських підприємств. Слід відзначити необхідність стабілізації політичної ситуації в країні, підвищення демократизації всіх процесів суспільного життя, прозорості взаємовідносин влади і суб'єктів господарювання, боротьби з корупційними схемами.

Основні зміни на ринку сільськогосподарської продукції після війни передбачають розвиток європейського вектору інтеграції, орієнтація на європейські ринки, які встановлюють досить високі вимоги до якості продукції і вхідні бар'єри. Переорієнтація всієї економічної системи України на вступ до Євросоюзу та формування єдиного економічного простору

формує очевидні точки зростання та стимулює інвестиції у створення бази переробки сільськогосподарської продукції із зростанням експорту до країн ЄС. Тому реалізація проєктів по створенню у малих і середніх підприємствах підрозділів, які будуть створювати додану вартість на основі поглиблення переробки виробленої сільськогосподарської продукції, розширення асортименту готових харчових продуктів, необхідно розпочинати відразу після стабілізації ситуації на фронті. Термін у 7—8 років, у який оцінюється шлях України до членства в ЄС, оптимальний для створення нових виробничих потужностей з переробки сільськогосподарської продукції та просування нових торговельних марок [13].

На макроекономічному рівні є велика кількість проблем, які треба вирішувати: велика частка тіньової економіки, адміністративний тиск та корупційні практики, земельні питання, перешкоди для мобільності через недостатньо розвинену інфраструктуру. Необхідно перейняти досвід розвитку малого та середнього бізнесу країн Європи і застосовувати засоби підтримки його розвитку, а саме:

- створити сприятливі умови ведення бізнесу та розвитку підприємництва, тобто підтримку навчання підприємництва, а також надання засобів підтримки для підприємців-початківців;

- полегшити доступ до нових ринків;

- полегшити доступ до фінансів (доступ до фінансів є найбільш актуальною проблемою для багатьох малих підприємств, необхідно поліпшувати фінансовий клімат для МСБ);

- забезпечити підтримку конкурентоспроможності та інновацій малого та середнього бізнесу;

- надавати підтримку та інформацію для малих і середніх підприємств, консультативну допомогу [14].

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Отже, складна економічна та суспільнополітична ситуація в Україні спричинена тривалим періодом воєнних дій, поглибила проблеми розвитку малих і середніх підприємств в аграрному секторі України, зокрема через нестачу кредитних та інвестиційних ресурсів для розвитку, особливо на етапах започаткування, релокації господарської діяльності. Виробники сільськогосподарської продукції, через низький рівень ефективності використання і дефіцит ресурсів, втрачають доходи і прибутки не

тільки на етапі виробництва, а й при реалізації продукції через розбалансування ринку. Аналіз аграрного сектору економіки в цілому дозволив виділити слабкі сторони, до яких віднесено кризу ресурсного потенціалу, складний фінансовий стан сільськогосподарських товаровиробників, нерозвиненість ринкової та виробничої інфраструктури, загострення соціальних проблем у сільській місцевості, недостатність державного регулювання та підтримки аграрного виробництва.

Загальна характеристика сектору малих і середніх аграрних підприємств свідчить про тенденцію до зменшення їх кількості і чисельності зайнятих. Таку тенденцію слід визнати негативною, оскільки саме малий і середній бізнес забезпечує найвищий рівень стійкості і нівелює вплив кризових явищ на економіку країни. При цьому зменшилися показники зайнятості трудових ресурсів в аграрному секторі. Проте, сільське господарство зберігає досить потужний підприємницький і матеріально-технічний потенціал для відновлення довоєнних обсягів виробництва. Структура балансу підприємств аграрної сфери економіки свідчить про перевагу в структурі активів оборотних, а у структурі пасивів — власного капіталу. Проте співвідношення власних і позикових джерел фінансування господарської діяльності знаходить на межі фінансової стійкості.

На сучасному етапі актуалізуються питання забезпечення фінансової стійкості аграрних підприємств, оскільки після війни їм необхідно буде не тільки відновити втрачені ресурси, матеріально-технічну базу, сільськогосподарські угіддя, а й підвищити ефективність діяльності, діяти прибутково, забезпечити свої конкурентні позиції на внутрішньому і зовнішньому ринку. В цілому аналіз фінансових коефіцієнтів свідчить про достатній рівень стійкості малих і середніх підприємств, проте багато з них перебувають на межі залежності від зовнішніх джерел фінансування. На нашу думку, фінансовий стан підприємств, які працювали в умовах воєнних дій і окупації значно погіршився, їх господарська самостійність знаходиться під загрозою банкрутства. Тому для них практичне значення мають заходи антикризового регулювання, реструктуризації і санації в період кризи.

На основі досвіду функціонування малих і середніх аграрних підприємств в умовах війни, систематизовано основні стратегічні цілі, зокрема: ефективне і раціональне використання земельних ресурсів, формування нового економічного механізму з ринковою орієнтацією, модернізація матеріально-технічної інфра-

структури, кадрове забезпечення, сталий розвиток із високим рівнем соціального забезпечення і екологізації виробництва. Внутрішню стійкість аграрних підприємств в складних умовах можна забезпечити за рахунок удосконалення системи управління, зокрема витратами і доходами. Підприємства повинні забезпечити досягнення конкурентних переваг в системі інноваційних технологічних рішень і використання ресурсів.

Перспективи подальших досліджень спрямовані на ефективність державної підтримки малого і середнього бізнесу в аграрному секторі, можливості залучення міжнародної фінансової допомоги.

Література:

1. Іванченко В. О. Організаційно-економічні особливості функціонування підприємництва в сільському господарстві. Економіка АПК. 2020. № 5. С. 56—65.

2. Яворська Т. І. Малий бізнес у сільському господарстві: теорія і практика: монографія. К.: ННЦ ІАЕ. 2012. 383 с.

3. Сава А., Завитій О. Оцінка економічної ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств. Інститут бухгалтерського обліку, контроль та аналіз в умовах глобалізації. Міжнародний збірник наукових праць. Вип. 1. С. 93—97. URL: <http://ibo.wunu.edu.ua/index.php/ibo/article/view/34> (дата звернення 10.04.2024).

4. Аверчев О. В., Аверчева Н. О. Напрями підвищення ефективності використання земельних ресурсів у фермерських господарствах. Економіка і держава. 2020. № 5. С. 15—22.

5. Аверчева Н. О. Забезпечення стійкого розвитку птахівництва на основі малих форм підприємництва. Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка. 2022. Вип. 14. С. 16—25.

6. Ільїн В. Ю. Економічна ефективність виробництва аграрної продукції як фактор підвищення конкурентоспроможності аграрних підприємств України. Ефективна економіка. 2015. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4755> (дата звернення 12.04.2024).

7. Мірошник Р. О., Прокоп'єва У. О. Розвиток малого і середнього бізнесу в Україні: проблеми і перспективи. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми економіки та управління". 2020. Т 4. №1. С. 63—71. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/may/21613/maket200296-65-73.pdf> (дата звернення 12.04.2024).

8. Необоротні та оборотні активи, власний капітал та зобов'язання підприємств за видами економічної діяльності з розподілом на великі, середні, малі. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>. (дата звернення 21.04.2024).

9. Показники суб'єктів господарювання. Державна статистика. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>. (дата звернення 21.04.2024).

10. Удовиченко М. О. Теоретичні аспекти економічної стійкості сільськогосподарських підприємств. URL: <https://www.pdau.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/3.2/149.pdf> (дата звернення 20.04.2024).

11. Мірошник Р., Баглай І. Проблеми ринку зернових культур в Україні та шляхи їх вирішення. Економіка та суспільство. 2022. № (39). URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-39-24> (дата звернення: 30.04.2024).

12. Добрунік Т. П. Економічна ефективність аграрних підприємств як основа забезпечення їх сталого розвитку. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3610/1/%83.pdf> (дата звернення 19.04.2024).

13. Сутінки агрохолдингів: як війна змінить сільське господарство України. І чому держава зрештою витіснить з АПК великі приватні компанії URL: <https://mind.ua/publications/20245288-sutinki-agroholdingiv-yak-vijna-zminitsilske-gospodarstvo-ukrayini> (дата звернення 12.04.2024).

14. Невинна В. Стан та перспективи розвитку малого бізнесу в Україні. Київ: КНЕУ ім. Вадима Гетьмана. URL: https://kneu.edu.ua/ua/confere_nce/conf_social_dev_ukr_12 (дата звернення 24.04.2024).

References:

1. Ivanchenko, V.O. (2020), "Organizational and economic features of the functioning of entrepreneurship in agriculture", *Ekonomika APK*, vol. 5, pp. 56—65.

2. Yavors'ka, T.I. (2012), *Malyj biznes u sil's'komu hospodarstvi: teoriia i praktyka* [Small business in agriculture: theory and practice], NNTs IAE, Kyiv, Ukraine.

3. Sava, A. and Zavytij, O. (2013), "Assessment of the economic efficiency of agricultural enterprises", *Instytut bukhhaltens'koho obliku, kontrol' ta analiz v umovakh hlobalizatsii. Mizhnarodnyj zbirnyk naukovykh prats'*, vol. 1, pp. 93—97, available at: <http://ibo.wunu.edu.ua/index.php/ibo/article/view/34> (Accessed 10.04.2024).

4. Averchev, O. and Avercheva, N. (2020), "Directions of the efficiency improvement of land resources use on the farms", *Ekonomika ta derzhava*, vol. 5, pp. 15—22.

5. Avercheva, N.O. (2022), "Ensuring sustainable development of poultry farming on the basis of small businesses", *Tavrijs'kyj naukovyj visnyk. Seria: Ekonomika*, vol. 14, pp 16—25.

6. Il'in, V.Yu. (2015), "Economic efficiency of agricultural production as the factor of competitiveness increasing of agricultural enterprises in Ukraine", *Efektivna ekonomika*, vol. 5, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4755> (Accessed 12.04.2024).

7. Miroshnyk, R.O. and Prokop'ieva, U.O. (2020), "Development of small and medium-sizes businesses in Ukraine: problems and possibilities", *Visnyk Natsional'noho universytetu "L'vivs'ka politekhnikha"*. Seria "Problemy ekonomiky ta upravlinnia", vol. 4, no. 1, pp. 63—71, available at: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/may/21613/maket200296-65-73.pdf> (Accessed 12.04.2024).

8. State Statistics Service of Ukraine (2024), "Non-current and current assets, equity and liabilities of enterprises by types of economic activity with distribution into large, medium, small", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua>. (Accessed 21.04.2024).

9. State Statistics Service of Ukraine (2024), "Indicators of business entities", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua>. (Accessed 21.04.2024).

10. Udovychenko, M.O. (2011), "Theoretical aspects of economic sustainability of agricultural enterprises", available at: <https://www.pdau.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/3.2/149.pdf> (Accessed 20.04.2024).

11. Miroshnyk, R. and Bahlaj, I. (2022), "Problems of grain market in Ukraine and ways of solving them", *Ekonomika ta suspil'stvo*, vol. (39). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-39-24>

12. Dobrunik, T.P. (2015), "Economic effectiveness of agricultural enterprises as a basis of assurance of its constant development", available at: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3610/1/%83.pdf> (Accessed 19.04.2024).

13. Kravchenko, V. (2022), "Twilight of agricultural holdings: how the war will change the agriculture of Ukraine. And why the state will eventually displace large private companies from the agricultural sector", available at: <https://mind.ua/publications/20245288-sutinki-agroholdingiv-yak-vijna-zminitsilske-gospodarstvo-ukrayini> (Accessed 12.04.2024).

14. Nevynna, V. (2012), "State and prospects of small business development in Ukraine", available at: https://kneu.edu.ua/ua/confere_nce/conf_social_dev_ukr_12 (Accessed 24.04.2024).

Стаття надійшла до редакції 11.05.2024 р.